

TİMURLULARDA YAS GELENEĞİ*

The Mourning Tradition In The Timurids

Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ**

Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN***

ÖZ

Ölüm, her toplum ve kültürlerde kabul edilen kaçınılmaz bir sonudur. Bütün canlı varlıklarda gerçekleşen doğum olayında sevinç ve mutluluk duygusu yaşanırken ölüm hâlinde de “yas” denilen üzüntü duygusu oluşmaktadır. Her toplum ve kültürü derinden etkileyen hadiselerin başında gelen ve kaçınılmaz olan ölüm, zamanla birtakım ritüellerin oluşmasına da olanak sağlamıştır. Ölüm sonrası oluşan bu ritüeller, başta cenaze töreni ve tören sırasında gerçekleştirilen yas gelenekleri gelir. Cenaze merasimi gelenekleri, her ne kadar birçok kültürde farklılıklar gösterse de, özünde ölüme karşı duyulan saygıyı ifade ettiği için evrensel bir özellik taşır. Tüm toplumlarda ölüm sonrasında içten gelen tepkiler, ağlamalar ve yakınmalar, aynı zamanda zorunlu yas simgesi olan davranışların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ölüm sonrası gerçekleşen yas, toplumların düşünce yapısına ve inandıkları dinlerine göre de farklılık göstermektedir. Ölümün gerçekleşmesinin hemen ardından, yapılması gereken bazı ritüeller vardır. Kültürden kültüre farklılık gösteren cenaze merasimleri ve yas geleneklerinde defin öncesi ve sonrasında yapılması gereken bazı işlemler vardır. Ölen kişinin defin öncesi işlemleri gerçekleştikten sonra ölümden sonraki defin hazırlığı gerçekleşir ve ardından yas dönemi başlar. Çağatay Devleti'nin yıkılmasının hemen ardından Semerkand'da Timur, Türk-Moğol unsurlarının karışımından oluşan Timurular devletini kurmuştur. Bozkır coğrafyasında oluşan Timurularda eski Türk inanç ve yaşam tarzının İslam inancıyla bütünleşmesinin izleri görülmektedir. Bu izlerden biri de ölüm olgusudur. Diğer toplumlarda olduğu gibi Timurlu halkını da derinden etkileyen olayların başında ölüm olgusu gelmektedir. Timurularda büyük devlet adamları ve kahramanların ölümü, toplumu derinden etkilemekte ve yasa boğmaktaydı. Bu yüzden ki devlet büyükleri ve kahramanlar törenlerle defnedilmekteydi. Timurularda Şamanizm'e dayanan yas geleneğinin temelleri Hunlara kadar uzanmaktadır. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Timurularda da ölüm sonrası tutulan yas döneminde, insanların sevdiklerini yitirmesi ve onu bir daha göremeyeceklerinin verdiği aylık acısı; sarığı yere çalma, baş açma, karalara bürünme, ağıt yakma (ağlama), dövünme ve ölü aşı verme şeklinde birtakım ritüeller var etmiştir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi cenaze töreni sırasında ve sonrasında ölüye duyulan sevgi, minnet ve şükran borcu dolayısıyla üzüntüyü dile getiren sözler (ağıtlar) da yakılmaktaydı. Ağıt adını verdiğimiz bu tabir, bir Türk devleti olan Timurularda en önemli cenaze motifleri arasında yer almaktadır. Her ne kadar İslam dininde ölünün ardından feryat etme ve parçalanma yasaklanmış olsa da bu durum, tüm Türk toplumlarında ortak yas ögesi olarak karşımıza çıkar. Ölüm sonrası tutulan yas geleneği Anadolu ve Orta Asya'daki Türk devletlerinde, hâlâ ölen kişinin meziyetlerinin bağırma derecesinde gerçekleşen ağıtlar ile sürdürüldüğü görülmektedir. Çalışmamızda Timurulardaki yas geleneğinin Timurlu dönemine ait kaynaklardan yararlanılarak bu geleneğin Türklerde ve Moğollardaki yas geleneğinin bir devamı üzerine kurulduğunu ortaya koymaya çalıştık. Aynı zamanda Timuruların ölüm ve ölüm sonrası gerçekleştirmiş oldukları ritüelleri inceleyerek ilerleyen dönemlerde İslam dininin kaidelerine göre de bu ritüelleri gerçekleştirmiş olduklarını tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler

Timurular, ölüm, yas, ağıt, cenaze.

ABSTRACT

Death is an inevitable end that is accepted in all societies and cultures. While the feeling of joy and happiness is experienced in the birth event that takes place in all living beings, the feeling of sadness called “mourning” occurs in the event of death. The inevitable death, which is one of the events that deeply affected all societies and cultures in history, led to the formation of some rituals over time. When it comes to these rituals that occur after death, the first comes the mourning and mourning traditions performed during the funeral and funeral ceremony. Although the traditions of the funeral ceremony differ according to many cultures, it has a universal feature, as it expresses respect for death in essence. In all societies, sincere reactions, cries and complaints after death have also led to the emergence of compulsory mourning symbols.

* Geliş tarihi: 20 Şubat 2021 - Kabul tarihi: 1 Nisan 2022

Şahbaz, Mehibe; Taşkiran, Hasan. “Timurularda Yas Geleneği” *Millî Folklor* 134 (Yaz 2022): 39-49

** Çukurova Üniversitesi, Adana/Türkiye, mevhibesavas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0597-925X.

*** Bitlis Eren Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye, htaskiran@beu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4320-8851.

Mourning after death varies according to the mentality of societies and the religion they believe. Immediately after death, there are some rituals that must be performed. There are some procedures to be done before and after burial in funeral ceremonies and mourning customs that differ from culture to culture. After the pre-burial procedures of the deceased take place, the preparation for the post-burial takes place, and then the mourning period begins. Immediately after the collapse of the Chagatay State, Timur in Samarkand established the Timurids state consisting of a mixture of Turkish-Mongolian elements. There are traces of the integration of the old Turkish belief and life style with the Islamic belief in the Timurids formed around the Bozkır. One of these traces is death. As in other societies, death is the leading event that deeply affects the Timurid people. The deaths of the great statesmen and heroes in the Timurids deeply affected the society and drowned the mourning. That is why statesmen and heroes were buried with ceremonies. The bases of mourning in the Timurids are based on shamanism and its history goes back to the Huns. In the period of mourning after death in the Timurids, as in other Turkic communities, people lost their loved ones and the pain of separation caused by the fact that they will not be able to see him again, a turban that they put forward in the form of stealing the turban, disemboweling, turning into black, lamenting (crying), beating and giving food for the dead they performed team rituals. In the Timurids, as in other Turkic states, during and after the funeral ceremony, words (laments) expressing sadness were used to pay the debt of gratitude and gratitude to the dead. This term, which we call lamentation, is among the most important funeral motifs in the Timurids, a Turkic state. Although it is forbidden to wail and dismember after death in Islam, it has been a common mourning element in all Turkic societies. In the Turkic states established in Anatolia and Central Asia, the tradition of mourning after death is still lamented by shouting the merits of the deceased. In our study, the mourning after death has been emphasized. The Timurids performed their death and post-death rituals according to the rules of Islam as well as the Old Turkic and Mongolian traditions.

Keywords

Timurids, death, mourning, lamentation, funeral.

Giriş

Tarih boyunca var olan bütün toplumlarda ve kültürlerde ölüm sonrası yas törenleri ve geleneklerinin var olduğu görülür. Bilinen bütün kültürlerde ölümden sonra duyulan üzüntünün az çok benzer davranışlarla; sözlü, yazılı anlatımlarla, müzik yoluyla, çeşitli giysi ve renklerle ifade edildiği görülmektedir (Harman 2003: 127, Durmuş 2009: 171). Eski Mısır medeniyetinde ölen kişi önemli biri ise ölen kişinin yakınları olan kadınlar yüzlerine çamur sürerek, elbiselerini vücutlarına iple bağladıktan sonra çıplak göğüslerini döverek dolaşırlar ve bu yas ritüelleri ancak ölünün mumyalanmasıyla son bulurdu. Mısırlılar yas tutukları süre içinde saç ve sakallarını uzatırlardı. Aynı şekilde Asurlular, Persler, Grekler ve Romalılarında yas tutukları süre içinde saç ve sakallarını uzattıkları görülür (Herodot 1973: 85, 91). Hıristiyanlık ve Yahudilikte ise yas geleneklerinin başında elbiseyi yırtmak, çula sarılmak, yere oturmak, başa kül serpmek, kül üzerinde yatmak, bedenin çeşitli yerlerini kesmek, saç baş yolmak, ağlayıp dövünmek gelmekteydi (Topaloğlu 2010: 502). Ancak gerek İncil’de gerekse Kitab-ı Mukaddes’te bu yas gelenekleri yasak kılınmıştır (Kitab-ı Mukaddes, Vahiy, 1/2-4).

İslam Öncesi Türk devletlerinde ise uygulanan yas törenlerinin temellerini Şamanizm’de aramak gerekir. Eski Türklerdeki Şamanizm inancına göre, ölen kişinin ruhunun insanlara zarar vermemesi için “yuğ” törenleri düzenlenir ve törenden sonra “ölü aş” adı verilen bir yemek verilirdi. Ölen kişinin ruhunu rahatlatmak için verilen bu yemek, sadece dirilere değil, ölümlere de ikram edilirdi (İnan 1988: 465). Eski Türklerde ölü gömme törenine “yuğ” veya “yoğ” adı verilirken bu törende söylenen sözlere de “ağıt” denilmektedir (Uludağ 1988: 471). Yuğ törenlerinde yaşlılar (ağıtçı) tutularak ağıt yakılırdı. İslam Öncesi Türk devletlerindeki inanışa göre yeni hayatını kaybetmiş birinin, öte dünya dedikleri hayata alışmamış olmasından dolayı başta ailesi olmak üzere arkadaşlarını, sürülerini yanına almaya çalışacağına inanılırdı. Bu yüzden ölülerine “*ye iç bize ve hayvanlarımıza dokunma*” denilmekteydi. Bunun sebebi ise ölünün bu törende bulunduğuna inanılmasıydı (Eliade 1999: 239-240). Yas tutma amaçlı yuğ tö-

renlerinde ağıt yakmak, yüz yırtmak, saç kesmek, atları koşturmak gibi bir dizi uygulama söz konusuydu (İnan 1988: 464). Ölü aşısı adı verilen yemekler ölen kişinin ölümünün ardından 3., 7., 20., 40 ve 52. günlerde ve sene-i devriyesinde verilmekteydi (Kala-fat 1999: 125). İslâm öncesi Türk devletlerinden kalma geleneklerden olan bu ritüeller, İslâmiyet'in kabulünden sonra bazı değişikliklere uğramış ise de cenaze törenlerinde verilen yemeklere zamanla Kuran-ı Kerim okunması ve ölenin ruhu için dualar edilmesi gibi İslâmî uygulamalar da eklenmiştir. Ancak bu İslâmî uygulamalar, eski ritüelleri tamamen ortadan kaldırmamıştır. Türk-İslam devleti olan Timurlularda da bu yas gelenekleri ufak tefek değişikliklere rağmen, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, devam etmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Timurlulardaki yas geleneği ritüellerinin kaynaklarını araştırmak ve daha önceki Türk devletlerinde var olan bu geleneğin kültürel aktarım yoluyla Timurlulardaki yansımalarını incelemektir. Çalışmada öncelikle Timurlular öncesi yas geleneğinin eylemsel yapısıyla ilgili örneklere yer verilmiştir. Sonrasında Timurlulardaki benzer örnekler araştırılmış ve ulaşılan bulgular, alt başlıklar altında tespit ve tasnif edilmiştir. Tespit ve tasnifler, Timurlular dönemi ana kaynakları ve güncel tetkik çalışmalarıyla temellendirilmiştir. Bilindiği üzere Timurlular dönemine ait Farsça, Arapça ve başka dillerde kaleme alınmış birçok kaynak bulunmaktadır. Çalışmada doğrudan Timurlular dönemi ana kaynak yazarlarından Nizamüddin Şâmî, Şerefüddin Ali Yezdi, Kemaleddin Abdurrezzak Semerkandî, Hâfız-ı Ebrû ve Tacü's-Selmânî ve Handmir gibi müelliflerin eserleri tetkik edilmiştir. Ayrıca Timurlular dönemi yazarlar ile çağdaş veya onlardan kısa süre sonra gelen müelliflerden İbni Arabşah, Ebû Bekr-i Tihrani ve Hasan-ı Rumlu'nun eserlerinden de yararlanılmıştır. Çalışma, ana kaynakların yanı sıra Timurlulara ait günümüz araştırma ve inceleme eserleriyle de desteklenmiştir.

1. Timurlularda Yas Geleneği

Türkler ve Moğollar yüzlerce yıl, birbirine yakın coğrafyalarda yaşamıştır ve Türk kültürünün hemen yanı başında bulunan Moğollar, büyük ölçüde Türk kültürünün etkisi altında kalmıştır (Roux 2001: 59). Moğolların dinî ve kültürel hayatlarının temelleri bilhassa Uygurlara dayanmaktadır (Eliade 1999: 259). Cengiz Han döneminin Moğol kültüründe dinî hayata dair pek çok unsur; Tanrı inancı, Şamanist uygulamaların varlığı, Atalar Kültü, Yer-Su Kültü gibi dinsel kavramlar Eski Türk devletlerinin bakiyesidir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay Devleti'nin zayıflama sürecinde Semerkand'da tarih sahnesine çıkan Timurlular, Türk-Moğol geleneklerine bağlıdır ve kısa sürede bölgede hâkimiyetlerini sağlayarak Türk tarihinin büyük devletleri arasına girmişlerdir (Roemer 1979: 346). Eski Türk ve Moğol geleneklerine bağlı olan Timurlulardaki yas geleneğini kültürel süreklilik bağlamında değerlendirecek olursak, Türklerin İslamiyet öncesi döneme ait yaşam biçimlerini ve geleneksel manada birçok uygulamalarını İslamiyet sonrası dönemde de büyük ölçüde muhafaza ettikleri görülür (Neagoe 2011: 336). Bunlardan İslami kaidelere uygun olmayanlar zamanla değişime uğramış, bazıları İslami kimlik kazanarak varlığını devam ettirmiş, bazıları da tamamen ortadan kalmıştır. Bu kültürel değişimler daha çok hayatın geçiş dönemlerinde ve ağırlıklı olarak ölüm ve sonrası yas geleneğinde görülür. İslamiyet öncesi dönem cenaze törenlerinin İslamiyet sonrasında geçirdiği değişimler, Türk topluluklarında farklı düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu farklılaşma cenaze törenlerinde İslamiyet öncesi uygulamaların İslami kimliğe bürünmüş biçimi olarak karşımıza çıkan doğmak, doğurmak, bir kimsenin doğduğu zaman ve doğum yeri (Ateş 1954: 1, Devellioğlu 1984: 760, Parlatur 2011: 1080) gibi anlamlara gelen Mevliit törenleriyle kendini göstermektedir (Bayat 2008: 149). Cenaze mevliitlerindeki bazı uygulamalar ve bu törenlerin gerçekleştirildiği belirli günlerin varlığı,

büyük ölçüde İslamiyet öncesi dönemden kaynaklandığı bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında da cenaze mevlitlerinin, Anadolu sahasında İslamiyet öncesi cenaze törenlerindeki uygulamaların İslami kimliğe bürünmüş biçimi olduğu söylenebilir.

2. Timurlularda Yas Süresince Gerçekleşen Faaliyetler

Eski Türk ve Moğol geleneklerine bağlı olan Timurlularda “Cengiz Han’ın Tevrat’ı” olarak adlandırılan Cengiz Yasası, Timur katında son derece önemlidir (İbni Arabşah 2012: 58). Cengiz Yasası’nın bazı maddeleri Şeriat’la benzerlik göstermektedir (Cüveyni 1391: 560). Bu benzerlik, Timurlulardaki yas geleneğinde de kendini göstermektedir (Ayalon 1971: 114). Yas geleneği, sadece Timurlu devletinde değil tarihte var olan kültürlerin genel ritüellerinden biridir. İnsanoğlu; yaşanan doğal afetler, savaşlardaki yenilgiler ve ölümler sonucu yaşadığı üzüntüleri davranışlarıyla, sözleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Bu davranışların bazıları zamanla ritüellere dönüşerek toplumda uyulması gereken bir kural hâline gelmiştir. Timurlulardaki yas âdetleri de Eski Türk kültüründe olduğu gibi Şamanizm’in etkisi altında gelişerek belli geleneklere dönüşmüştür. İslâmiyet’ten önceki geleneklerden olan yas süresince insanların yaslarının simgesi olarak nitelendirilen sarığın yere vurulması, kara elbise giyilmesi, baş açılması, ağıt yakılması, ölen kişinin ruhunun insanlara zarar vermemesi için “yoğ” törenleri düzenlenmesi ve bu törenlerden sonra “ölü aşısı” verilmesi (Sümer 1992: 299), İslâm dinine göre uygun görülmesi de, daha sonraki yıllarda da devam ederek İslami bir kuralmış gibi kabul edilmiştir.

2.1. Sarık, Kalpak, Fes, Külâh veya Şapkanın Yere Vurulması

Eski Türklerde ölüm haberi sonrası, söz ve davranışların en başında sarığın kalpağın/fesin/külâhın/şapkanın yere çalınması hareketi gelmektedir. Gerek İslâm öncesi Türk devletlerinde gerekse Türk-İslam devletlerinde ölüm haberi alındığında matem alameti olarak şapkanın yere çalındığını görmekteyiz (Esin 1978: 49). Timurlularda, tıpkı Türklerde olduğu gibi, hükümdar ailesinden biri vefat edecek olursa sarıklar yere vurulurdu. Timur’un oğlu Muhammed Sultan’ın 805 yılı Şaban ayının on sekizi pazar-tesi (13.03.1403) günü haberi üzerine başta şehzadenin beyleri ve askerleri, başlarındaki borklerini yere çalarak karalara büründüler (Yezdi 2013: 408). “Maveraünnehir’in yönetiminden sorumlu olan Uluğ Beğ kardeşi Mirza Baysungur’un ölüm haberini alınca üzüntüsünden, başındaki külâhını yere vurarak, hil’atını yırtarak, böğürerek ağladı. Uluğ Beğ kardeşinin ölümüne o kadar ağlamıştı ki gözleri kan çanağına dönmüştü. Ancak Uluğ Beğ’in üzüntüsü o kadar büyüktü ki bir türlü teskin edilemeyip sürekli ağlamaktaydı. Uluğ Beğ kardeşi Baysungur’un ölüm haberini aldığı sırada ordusunu Moğolistan üzerine göndermişti. Nihayetinde ordusunun düşmanı mağlup etmesi üzerine Maveraünnehir’in ileri gelenlerini de yanına alıp Herat’a giderek kardeşi için aş yemeği düzenledi” (Hâfız-ı Ebrû 1380: 962-963, Semerkandi 1383: 444-445, Aka 1994: 148). Uluğ Beğ’in kardeşi Mirza Baysungur’un ölüm haberini alınca üzüntüsünden eski bir Türk âdeti olan borkünü yere vurup, hil’atını yırtması bugün hâlâ Anadolu’nun birçok yerinde ölüm sonrası alınan acıklı bir haberden sonra duyulan üzüntünün bir refleksi olarak sergilenmektedir.

2.2. Baş açmak

İslam öncesi Türk devletlerinde baş açmak, ağlamak, feryat etmek, üstünü başını parçalamak geleneği en eski yas ritüelleri arasında yer almakta olup bütün Türk kavimlerinde ortak bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır (İbni Fadlan 1995: 67). Nitekim Orhon yazıtlarında Kültegin ve Bilge Kağan adına yapılan matem törenlerinde Göktürklerin yas tutarken başlarını açtıkları, saçlarını, kulaklarını kestikleri, feryat ederek ağladıkları anlaşılmaktadır (İnan 1986:196). Bir Türk devleti olan Timurlularda da yas moti-

fi olarak baş açma geleneği sadece itaat unsuru olarak insana değil, aynı zamanda “ilah”a olup doğrudan doğruya bir hâkim güce teslim olma, itaat etme manası taşımaktadır. Türk kültüründe yas törenlerinin yanı sıra dua ederken de başın açıldığı görülmektedir (Develi 1996: 91). Timur’un çok sevdiği torunu şehzade Muhammed Sultan’ın vefat etmesi üzerine başta şehzadenin beyleri ve askerleri matem elbiselerini giyerek, karalara bürünerek gözyaşı döktüler. Ayrıca yas alameti olarak başlarını açmışlar, bonunlarına kara keçeler asarak ve başlarına toprak saçarak feryat figan ettiler (İbni Arabşah 2012:324). Timur’da matem elbiselerini giyerek büyük bir üzüntü içerisinde şehzade Muhammed Sultan’ın cesedini iki yüz kişilik bir heyetle önce Sultaniye’ye daha sonra da Semerkand’a gönderdi ve tüm şehir halkından karalara bürünerek yas tutmaları yönünde ferman çıkardı (Yezdi 2013: 408, İbni Arabşah 2012: 325).

2.3. Kara Elbiseler Giymek

Çeşitli Türk kavimlerinde kara, kuzeyin sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu kavim ve kültürler, kuzeyin karanlıklar ülkesi olduğu üzerinde birleşmiş ve kuzey ile ilgili ne varsa bunları kara rengiyle ilişkilendirmişlerdir (Genç 1997: 41). Ayrıca dünyada var olan bütün kültürlerde de kara rengi yas ile ilişkilendirildiği için matem rengi olmuştur (Ergin 1958: 81). Eski Türk ve Moğol geleneklerine bağlı olan Timurlularda da kara rengi genellikle matem rengiydi. Bu sebepten dolayıdır ki Türk boyları gibi Timurlularda yas tuttuklarını göstermek için kara renkli elbiseler giymişlerdir. Timur, Horasan vilayetini ele geçirdikten ve bölgenin meliklerini de itaat altına aldıktan sonra Semerkand’a doğru yola koyulmuş ve o yıl Buhara’da kışlamaya karar vermişti. Bu sırada güzelliği dillere destan olan ve asıl adı Tagayşah olan ama kendisi çok sevdiği için ona Aka Begi diye hitap ettiği kızı hastalanıp ölmüştü (Yezdi 2013: 132). Timur, kendisini ölen kızının acısına öyle kaptırmıştı ki üzüntüsünden bağrını döverek üstünü başını yırtarak böğüre böğüre ağlayarak dünya işlerinden elini eteğini çekmişti (Yalçın 1974: 21). Emir Veli’nin Ali Bek ile ittifak ederek Sebzar’ı işgal etmesine aldırılmayarak karalar giyip yas tutmaya devam etmiştir. Timur çok sevdiği kızı Aka Begi’nin ölümünün ardından “*Şu sakilerin zindanı olan mezarlığa kalp gözüyle bak, orada söyleyen yakut dudaklı dilberler tabutlara serilmiş, gelinlerin zülüfleri nesteren yaprakları gibi olmuş, padişahların gül renkli yanakları safran gibi sararmıştır. Dün bostanlar, sahralar taravat içinde idi her tarafta kuşların sesleri işitiliyordu bugün ise mugıylan dikenleriyle dolmuş öyle bir hale gelmiş ki bakıldığı vakit bir zamanlar buralarda hiçbir gül bitmemiş zannedilir*” beyitlerini okuyarak matemlere bürünmüştür (Yezdi 2013: 104). Bu durum üzerine karısı Kutluğ Tereken Ağa, ona şu şekilde nasihat ve teselli vermiştir:

“Eğer melal ve keder ile bunu değiştirmek ve dostlardan ayrılık zehri için bir panzehir mutasavver olsa idi bu gam ve kedere cevaz verebilirdi; fakat bu korkunç musibet ve bu müthiş felaket için sabır ve teselliden başka çare yoktur; binaenaleyh akıl ve fikrini gam ve keder ile yıpratmak daima bu gam ve kederle meşgul olup memleketin işlerinden el çekmek muvafık değildir; çünkü memleket ve saltanata hanel gelir ve düşmanlar fırsattan istifade ederler; memleketin işleri ile meşgul olmak, etraftaki muhaliflerin terbiyesini vermek lazımdır” (Şami 1987: 104) kulak vererek matem elbiselerini çıkararak düşman üzerine yürümüştür (Yezdi 2013: 116).

Yine 1383 yılında hanımı Dilşad Ağa ve birkaç gün sonra da büyük kız kardeşi Kutluk Tereken Ağa’nın ölümüyle Timur; oldukça müteessir olmuş, karalar giyerek birkaç gününü feryat figan ile geçirerek yas tutmuş memleket işlerini bırakmıştı. Ülkenin seyitleri, âlimleri, şeyhleri ve salih insanları Timur’un huzuruna çıkmış, Timur’a Kur’an’dan ayet ve hadisler okuyarak; “*Kazanın hükmüne karşı bir şey yapılamaz, biz insanların ondan nasibi budur; aciz göstermekten başka ne yapabiliriz*” sözleriyle onu

teselli etmeye çalıştılar. Bunun üzerine Timur bu tesellilere kulak vererek, “*Ey tecrübesiz gönül ağlayıp sızlama yeri değildir, feleğin cevri cefasına göğüs ger ve ona alışmağa çalış*” (Şami 1987: 108) demişlerdir. Bunun üzerine o da matem vazifesini yerine getirdikten sonra matem elbiselerini çıkarmış, merhumelerin ruhları için sadakalar vererek devlet işlerine yönelmiştir (Şami 1987: 109).

Emir Timur, oğlu Ömer Şeyh’in bir ateşi söndürmek isterken elini yakması sonucu aldığı yaradan ölmesiyle karalara bürünmüş, yanındaki tüm insanlar da başlarını açarak, yırtık pırtık elbiselerle meydanlara dökülerek üzüntülerini dile getirmişlerdir (Şami 1987: 87).

Timur’un çok sevdiği torunu (İbni Arabşah 2012: 324) şehzade Muhammed Sultan’ın 1403 yılında vefat etmesi üzerine başta şehzadenin beyleri ve askerleri matem elbiselerini giyerek, karalara bürünerek gözyaşı döktüler. Timur şehzade Muhammed’in naasını Semerkand’a yolladıktan sonra ordusunun başına dönerek Akşehir’den ayrıldı (Yücel 1989: 137). Bu arada Timur’un bütün askerleri yas tuttuklarının göstergesi olarak kara elbiseler giyinirken bazı askerleri de atlarına binmeyerek yaya yürümeyi tercih ettiler (Yezdi 2013: 408). Şehzade Muhammed’in ölümü sonrası yasın uzaması üzerine Timur’un ileri gelen beyleri Timur’un huzuruna çıkarak “*Bütün ordu matem sebebiyle kara giyinmiş durumda bu hâl devletimize yakışmaz*” diyerek Timur’dan “*Askerler kara elbiselerini çıkarıp başka elbiseler giysinler*” isteğinde bulundular. Bu durum üzerine Timur, ferman buyurarak askerlerinden yas elbiselerini çıkarıp günlük elbiselerini giymelerini istedi (Yezdi 2013: 408).

Bilinen tüm kültürlerde olduğu gibi Timurlularda da kara, yas alâmeti idi. Timurlularda, tıpkı Türklerde olduğu gibi, hükümdar ailesinden biri vefat ettiği zaman sarıklar yere vurulur, baş açılır, matem elbisesi giyilerek matem tutulurdu (Sümer 1992: 298). Nitekim Timur 1405 yılında vefat ettiğinde herkes feryat figan ederek ağlayıp gözyaşları döktü. Daha sonra Timurlu devletinin ileri gelen emirlerinden Emir Şeyh Nureddin ile Emir Şah Melik, Timur’un vasiyetini yerine getirdikten sonra Timur’un cesedi ile meşgul oldular. Emir Şeyh Nureddin ile Emir Şah Melik, Önce Timur’un cesedini Mevlana Kutbeddin Haydar’ın tarif ettiği şekilde Hinduşah tarafından İslami usullere göre misk, amber, kâfur ve gül suyu ile yıkatarak ipekli kumaş ile sardıktan sonra bir mahfe içine koyarak İslami kaidelere göre cenaze namazını kıldırdıktan sonra (Ca’ferî b. Muhammed el-Hüseynî 2011: 48-49) herhangi bir ayaklanmaya meydan vermemek için gizlice Emir Hoca Yusuf’un himayesinde Otrar’dan Semerkand’a gönderdiler (İbni Arabşah 2012: 370). Şah Melik ve Emir Şeyh Nureddin, Timur’un ölümünün duyulmaması için hanedan hanımlarından ve mirzalardan akıl ve şeriat hükümlerince hareket etmelerini istemiş (Barthold 1997: 48), yas elbisesi olan kara elbiseler giymekte ısrar etmemelerini ve ortam uygun oluncaya kadar ak elbiseler giymelerini istemiştir (Tacü’s Selmani 1988: 2). Timur her ne kadar mahfe içerisinde olsa da payitahtına son kez geldi. Burada tertiplenen dinî merasimin ardından torunu Muhammed Sultan’ın medresesine defnedildi (İbni Arabşah 2012: 374). Timur’un ölümü üzerine Mirzalar, Hatunlar ve devletin ileri gelenleri ile tüm Semerkand halkı saçlarını yolup yüzlerine karalar çalarak matem elbiselerini giyerek feryat figan ederek yüksek sesle ağlamaktaydı (Handmir 1333: 539). Semerkandi, *Matla’-ı Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn*, isimli eserinde Timur’un naası Semerkend’a götürüldüğünde buradan insanların üzüntüden gözlerinden kan aktığını ve yer ile göğün ağladığından bahsetmektedir (Semerkandi 1383: 1045-1046). Timurlularda kara rengin yanı sıra gök rengi de yas alâmeti idi (İbni Arabşah 2012: 324). Nitekim Timur’un oğlu Cihangir’in ölümü üzerine kendisinin ve tüm ordusunun karaları ve gök renkli elbiseler giyerek matem tuttukları bilinmektedir (Yalçın 1974: 19).

Sultan Hüseyin Baykara, destanlara konu olan çok sevdiği eşi Gülpam Sultan'ın ölüm haberini duyunca “*Artık bu dünya bana haramdır fakat benim ona yapmam gereken son bir görevim kaldı, hadi toparlanalım*” (Rejepova 2019: 110-112) diyerek Gülpam Sultan'ın yaşadığı köşke gitmek için yola koyuldu. Ölmeden evvel Gülpam, Sultan, Hüseyin Baykara'nın köşkü ve kendisini terk edip gitmesinin nedenini bildiği için büyük üzüntü içerisindeydi. Bu durum hastalığını daha da arttırmıştı. Sultan Hüseyin Baykara eşinin hastalığına çare bulamadığı için köşkü terk etmişti (Türkmen 2002: 28). Gülpam Sultan hastalığının ilerlediğinin farkındaydı. Bu sebepten dolayıdır ki bir gün emrindeki hizmetlilere “*Ben Sultan Hüseyin Baykara'yı her zaman dışarıdan geldiğinde kimseye bırakmadan köşkün kapısının ağzında karşılar ve koluna girer padişahlık tahtına kadar eşlik ederdim. Bu görevi kimseye bırakmazdım. Şimdi o gelince benim öldüğümü bilerek gelse dahi, Köşkün ağzında bir duraklar, gözleri her yerde beni arar, o fırsat umutlanmaması için hepinizin köşkün girişinden ta benim na'şuma kadar aralıkta siyah giyinip ağlayarak onu karşılamaz istiyorum. Sevgili sultanımın gelir gelmez durumun farkına varmasını, boşuna umutlanmasını istemiyorum*” (Rejepova 2019: 110-111) diyerek vasiyette bulunmuştur.

2.4. Ölü Gömme Töreni (Yuğ/ Yoğ) ve Ağıt Yakmak

Defin töreni ve ölümler kültürüyle ilgili en eski ve iptidai törenlerden biri, ölü aşı (yug /yog) denilen törendir. Yoğ (ölü aşı) (yug /yog) terimi, Eski Türkçede aş anlamının yanı sıra matem anlamına da gelmekte olup bu terimlere ilk defa Orhun Yazıtlarında rastlanmaktadır (Elçin 1990:4). Gerek *Divânü Lugati't Türk*'te gerekse *Kutadgu Bilig*'de “yog”; matem, yas şeklinde geçmektedir (Kutadgu Bilig 2015: 436). Bu törenlerde ölen kişinin ardından söylenen sözlere de sagu (ağıt) denilmektedir. Ölen kişilerin ardından ağlamak en belirgin matem alametidir (Ünver ve Günay 2015: 88). Hemen hemen tüm Türk toplumlarında ağıt geleneği vardı. Türk-Moğol geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Timurlularda ölü gömme töreni ve ağıt yakma geleneği Eski Türklerden günümüze kadar birtakım değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. Timur oğlu Emirzade Ömer Şeyh'in ölüm (1394) haberini alması üzerine, “*Ey tecrübesiz gönül ağlayıp sızlama yeri değildir, feleğin cevri cefasına göğüs ger ve ona alışmağa çalış*” beytini okudu. İhtiyaç sahiplerine sadakalar vererek şehrin birçok yerindeki mescitler, medreseler ve mahallelere su getirtti (Şamî 1987: 184-186). Timur, oğlu Şehzade Muhammed Sultan'ın ölümünden o kadar üzüntü duymuştu ki bu acı karşısında gözyaşları içerisinde oğluna “*Yazık ki devlet bağının güllü gençlik devrinde birden bire solup gitti. Din ikliminde kahraman olan bir akıllı ve hâkim bir genç hasretle dünyadan geçti. O yetişmiş bir fidandı; fakat ne çareki felek hayat çeşmesinden ona su vermedi*” beyitlerini okuyarak kadere rıza gösterdiğini “*Sen bize ne istersen yap, bizim seninle savaşmaya mecalimiz yoktur Kendinden kuvvetli olanlarla pençeleşmeğe kalkmak akul kârı değildir*” (Şamî 1987: 326-327) sözleriyle dile getirdi. Emîr Timur, asıl adı Tagayşah olan ancak onu çok sevdiği için Aka Begi adıyla andığı kızının ölümü üzerine kızının ruhu için fakir fukaraya yemek verip sadaka dağıtmış ve birçok hayır işi görmüştür (Yezdi 2013: 132). Timur babası Taragaybek'in hanımlarından Mehd-i Ulyâ Kadak Hâtûn'un vefatı üzerine de sadaka dağıtıp fukaraya yemek vermiştir (Yezdi 2013: 181-182). Timur'un ölümüyle Timurlu devletinin başına geçen Halil Sultan, Timur'un ruhu için Yoğ aşı (ölü aşı) vererek şairleri davet etti, Timur'a mersiyeler yazdırdı, Semerkand ahalisine hil'atlar dağıtıp ihşanda bulundu (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî 2011: 52).

Yine Halil Sultan'ın ölüm haberini alan hanımı Şad Mülk Ağa üzüntüsünden “*Sen-siz dünya bana ne gerek!*” diyerek gözyaşları içerisinde Halil Sultan'a ağıtlar yaktı (Yezdi 2013: 466).

*“Sendin şu göz bebeğimin karası,
Sana bakarak hep ağladı;
Senden sonra yaşamak bana ne gerek,
Senin için endişeliydi bu yürek!”* (İbni Arabşah 2012: 423).

Mirza Şahrüh’un oğlu Baysungur, zevk ve eğlence defterini kapatarak ebediyete gitti (Ebû Bekr-i Tihrani 2014: 205). Mirza Baysungur’un 20 Aralık 1433 yılında daha 37 yaşında iken ölmesi üzerine o zamana kadar görülmemiş bir kalabalık toplanmış ve herkes matem elbiselerini giyerek başlarına karalar bağlamıştı. Şehzade Baysungur’u ebedi ikametgâhı olan Gevherşad Ağa Medresesine gömdüler. Daha sonra Şahrüh’un büyük emirleri Yoğ (ölü aşısı) için hazırlıklara başladılar. Bu arada Şahrüh, şehrin ileri gelenleri ve ulema ile birlikte oturarak hafızların okuduğu Kuran-ı Kerim’i dinledi. Baysungur’un matem kırk gün sürmüş bu süre içerisinde de Şahrüh’un huzuruna gelen şairler mersiyeler şeklinde ağıtlar yakmışlardır. Matem süresi devrin ileri gelenlerinin isteği ve nasihatleriyle sonlandırılmış ve başta Sultan Şahrüh olmak üzere çevresindekiler de matem elbiselerini çıkarmışlardır. Şehzade Baysungur’un öldüğünde Germşir’de bulunan Cuki Mirza ile Maveraünnehir’de bulunan Uluğ Beg görevli olarak Herat’a gittiler. Moğolistan üzerine sefere çıkan Şahrüh’un diğer oğlu olan Semerkand hâkimi Uluğ Beg, Maveraünnehir’in ileri gelenlerinden olan Şeyhülislam Hoca İsmeddin başkanlığında bir heyetle 1434 yılında Herat’a gelerek kardeşinin ruhu için Yoğ (ölü aşısı) vermiştir. Sultan Şahrüh, oğlunun sene-i devriyesi olan ilk bayram gününde birkaç gün süren büyük bir Yoğ (ölü aşısı) vermiştir. Sultan Baysungur hakkında dönemin şairleri birçok mersiyeler söylemişlerdir. Bunlardan Emir Şahin’in Baysungur hakkında söylemiş olduğu rubai oldukça dikkat çekmektedir:

*“Delir senin matemle çok ağlayıp sızladı.
Lale gözlerinin yaşlı kanlarını eteklerine döktü.
Gül erguvan rengindeki esvabımı yırttı.
Kumru da boynuna siyah keçe bağladı.”* (Devletşah Semerkandi 1977: 420)

III. Azerbaycan seferi esnasında Sultan Şahrüh’un Fars hâkimi oğlu İbrahim Sultan hastalanmış ve 3 Mayıs 1435 tarihinde hayata veda etmişti. İbrahim Sultan babasının döneminde de kabiliyeti ve faziletiyle şöhret almıştı. Oğlu Sultan İbrahim’in ölümü üzerine Şahrüh büyük bir üzüntüye kapılmış ve ordunun sefer hazırlığı içerisinde olduğuna aldırmaksızın oğlu için yas geleneklerinin yerine getirilmesini emrederek, yas elbiselerini giyip yas tutulmasını ve yoğ (ölü aşısı) verilmesini emretmiştir (Hasan-ı Rumlu 2006: 217, Aka 1994: 154).

Yine Timurlu devlet adamlarından olan Sultan Hüseyin Baykara, eşi Gülpam’ın ölümüne o kadar üzülmüştü ki üzüntüsünü *“Seni alan ecel bir gözüme görünseydi leşker (ordu) tartıp onun ile bir savaş etseydim”* sözleriyle dile getirmiştir (Rejepova 2019: 110-111). Sultan Hüseyin Baykara, eşi Gülpam’ın ölümünün ardından söylemiş olduğu rubailerden birkaçı oldukça önemlidir:

*“Ne yapayım kahpe felek, otlarğa soldın canımı,
Gül’süz ben ne yapayım şimdi, tacı-tahtı, malımı,
Eğer görsem savaşırdım, fetih ederdim eceli,
Zamansız elimden aldı, nazenin Gül hanımı,
Önü düzgün, sonu bozgun, ahiri berbat, hey.
Haftızı dek, göğsüne taş vurmadın, Sultan Hüseyin,
Akıtp gözde yaşını gezmedin Sultan Hüseyin,
Yar ile bir kabre, ne için girmedin,
Sultan Hüseyin, Gül ki kıldı can, can teslim kılmadın,*

Sultan Hüseyin, bu ecele çare yoktur, günde yüz bin dad-ı hey.” (Kayasandık 2017: 25)

Sultan Hüseyin Baykara 5 Mayıs 1506 tarihinde vefat edince Sultan'ın adamları onu İslâmî usullere göre yıkayıp kefenleyerek tahtirevana koydular. Başkent Herat'a gönderdiler (Khwandamir 1994: 510). Bediüzzaman ve kardeşi Muzaffer Hüseyin Küregen, babalarının naaşına eşlik ederek başkente doğru yola çıktılar. Kuhistan denilen mevkie geldiklerinde başta Hoca Şehabettin Abdullah olmak üzere seyyidler, nakibler, ulema ve birçok üst rütbeli kişiler yas kıyafetlerini giymiş, gözyaşı dökmekteydiler. Sultan Hüseyin Baykara'nın oğulları Herat'a geldiklerinde onlara itaatlerini sundular. Ancak ertesi gün Sultan'ın bedeni, bozulmaya karşı tekrar yıkandıktan sonra cenaze namazı için Herat İdgah'ına götürülerek daha önceden Sultan'ın kendisi tarafından yaptırıldığı medreseye defnedildi. Yaklaşık iki hafta boyunca Sultan'ın oğulları ve emirleri halka yemekler verip, Kuran-ı Kerim okuttular. Timurlulardaki yas geleneğine göre ölünün bu dünyadan geçişini kolaylaştırmak ve ölünün huzur bulmasını sağlamak esastı. Bu amaçla Sultan'ın ölümünün yetmişinci günü hayır niteliğinde bir şölen tertiplendi. Böylece Sultan Hüseyin Baykara için tutulan yasa (mateme) son verilerek yas kıyafetleri çıkarıldı (Khwandamir 1994: 510).

Timurlularda yas süresi, 3., 7., 40. günler ve sene-i devriye gibi bir zamanla sınırlandırılmasına rağmen kimi durumlarda bu sürele uyulmamıştır (Eröz 1992: 76). Bunda ülkenin içinde bulunduğu durumlar, psikolojik, ekonomik, dinsel, toplumsal, geleneksel etkenler etkili olmuştur. Ancak matem süreleri genelde kırk gün sürmekteydi. Yas süresinin kırk gün şeklinde yaygınlık kazanmasının sebebi ise ölen kişinin çektiği acılardan ancak kırk günde kurtulacağına inanılmasıydı. Ayrıca ölümün dolaylı olarak da bulaştırdığı pislenmeden arınmak için kırk günlük bir sürenin gerekli olduğu inancı söz konusuydu (Örnek 1974: 402). Ayrıca Timurlular tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi mezar yapımına ve korunmasına da büyük önem vermişlerdir. Timur günlüğünde “Mezar Onarma Tüzüğü” başlığı altında ayrıca mezar yapımı ile ilgili yapılması gerekenler de belirtmiştir (Yalçın 1974: 108).

Sonuç

Çağatay Devleti sonrası Timur, Türk-Moğol unsurlarının karışımından oluşan Timurlu Devletini Maverâünnehirden Delhiye, Delhiden Moskova'ya, Orta Asya'nın Tiyen Şan dağlarına ve Anadolu'daki Toros dağlarını da içine alan tüm Avrasya'yı kapsayan geniş bir bölgede, Türk- Moğol olarak adlandırılan iki büyük bozkır kültürünü birleştirerek Timurlu Devletini kurmuştur. Timurlularda bozkır çevresinde oluşan eski Türk inanç ve yaşam tarzının İslam inancıyla bütünleşmesinin izleri görülmektedir. Timurlularda yas geleneğinin temelleri Şamanizm'e dayanmakta ve geçmişi Hunlara kadar uzanmaktadır. Bu gelenek, bir takım yas ritüelleri olarak bilinen baş açmak, ağlamak, sarığı yere çarpmak, üst baş yırtmak, kara ve gök renkli matem elbiseleri giymek, ölü aşı (yoğ töreni) vermek, ağıt yakmak ve Türklerin İslam dinini kabulü ile Kur'an-ı Kerim okumak, sadaka vermek gibi uygulamalarında eklenmesiyle devam eder. Türk kavimlerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Avrupa'ya yayıldığı tüm sahalarda ölüm sonrası sergilenen davranışlar büyük benzerlik göstermektedir. Eski Türk inancının hâkim olduğu Hunlar, Göktürkler zamanındaki inanç ve uygulamalar; Türk kavimlerinin İslam medeniyetiyle tanışmasında bir geçiş dönemi diyebileceğimiz Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Timurlular ve hatta Osmanlılar döneminde dahi kısmen devam etmiştir. Ölümle ilgili olarak Türk tarih ve kültürünün derinliklerinden günümüze ulaşan söz konusu uygulamalar, genel olarak İslâmî esaslara bağlı bir şekilde yerine getirilmekle birlikte bunların arasında yer yer İslâmiyet öncesi eski Türk inanış-

larına ait kimi inanç ve pratiklerin izlerine de rastlanmaktadır. Bilhassa da cenaze merasimleri esnasında gerçekleştirilen ritüellerin bir kısmı, Türk kültür ve töresinin bir yanısıradır. Zamanla bazı pratiklerin uygulanmasında azalma görülmesine rağmen cenaze ve ölümlle alakalı ritüeller terk edilmemiştir.

Günümüzde ölüleri anma törenleri, eski devirlerde ölümlere aş verme töreni olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm sonrası tutulan yas geleneği, Anadolu ve Orta Asya'daki Türk devletlerinde hâlâ ölen kişinin meziyetlerinin bağırma derecesinde yakılan ağıtlar ile devam ettiği görülür.

İslam öncesi Türklere ait inanç, düşünce sistemi ve yas geleneklerinin izleri Timurlularda varlığını sürdürmüştür. İslam öncesi kimi inanç ve ritüellerinden olan defin törenleri, ağıt yakma geleneği, ölü aşı, mezar şekilleri ve yas alametleri gibi gelenekler, tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Timurlularda da İslami bir renge bürünerek varlığını sürdürmüştür.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50; İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail. *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*. Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- Alâeddin Ata Melik Cüveynî. *Târih-i Cihângüşâ* (tsh. M. Kazvîni). Tahran: Müessesese-yi İntişarat-ı Nigah, 1391.
- Ateş, Ahmed. *Vesiletü'n Necât: Mevlid Dede Süleyman Çelebi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- Ayalon, D. "The Great Yasa of Chingiz Khan. A Reexamination (Part A)". *Studia Islamica*. No. 33, (1971): 97-140.
- Barthold, Wilhelm. *Uluğ Beğ ve Zamanı* (çev. İsmail Aka). Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Bayat, Fuzuli. "Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlid Okuma Geleneği". *Manas Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2008):147-155.
- Ca'ferî B. Muhammed El-Hüseynî. *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)* (çev. İsmail Aka). Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Develi, Hayati. "Dua ve Yas Motifi Olarak "bas aç-" Tabiri". *İ. Ü. Türkiyat Mecmuası* XX (1997): 85-111.
- Devlilioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2004.
- Devletşah Semerkandî. *Tezkiretü'ş-Şuara* C. III. (çev. Necati Lugal). İstanbul: Kervan Yayınları, 1977.
- Durmuş, Mustafa. "Türk Kültüründe Yas Rengi Olarak Mavi". *Uçmağa Varmak Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009: 171-180.
- Ebü Bekr-İ Tihrani. *Kitab-ı Dîyarebkrîyye* (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Elçin, Şükrü. *Türkiye Türkçesinde Ağıtlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm-İlkel Esrime Teknikleri* (çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı I* (haz. Muharrem Ergin). Ankara: TTK Yayınları, 1958.
- Eröz, Mehmet. *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992.
- Esin, Emel. *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. TKEK C. II, 1/b'den ayrı basım. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul: 1978.
- Genç, Reşat. *Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997.
- Hâfız-ı Ebrû. *Zübdetü't-Tevârih* C. 4. (neşr. Kemal Hâc Seyyid Cevadi). Tahran: Vizâret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî, 1380.
- Hamdîr. *Tarih-i Habîbü's-Siyer*. C. 3. Tahran: Kitabhane-i Hayyam, 1333.
- Harman, Ö.F. "Matem". *DİA*. XXVIII. Ankara: TDV. Yayınları, 2003: 127.
- Hasan-ı Rumlu. *Ahsenü'l-Tevârih* (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Herodot. *Herodot Tarihi* (çev. Perihan Kuturman). İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- İbn Fadlan. *Seyahatname* (haz. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bedir Yayımevi, 1995.
- İbni Arabşah. *Acâibu'l-Makdûr* (çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler*. C.2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- _____. *Tarihte ve Bugün Şamanizm; Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Yayınları, 1986.

- Kalafat, Yaşar. "Türk Halk İnançlarında Ters Motifi". *Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1995: 297- 307.
- Kayasandık, Ahmet. "Mıralı ve Sultansöyün Destanı-II". *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 480 (2017): 14-25.
- Kemaleddin Abdurrezzak Semerkandî. *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*. C. I/II. (neşr. Abdul Hüseyin Nevâî) Tahran: Pejuhaşkah-ı Ulum-i İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengi, 1383.
- Khwandamir. *Habibu's-siyar*. C. III, II. Kısım. (çev. Wheeler M., Thackston) Cambridge, Harvard Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Kitab-I Mukaddes*. Vahiy, 1/2-4.
- Neagoe, Manole. *Bozkırın Üç Atlısı, Atilla-Cengiz-Timur*. İstanbul: Çatı Kitapları, 2011.
- Nizamüddin Şâmî. *Zafername*. (çev. Necati Lugal) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 1987.
- Örnek, Sedat Veyis. "Anadolu Folklorunda Yas". *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1974: 399-409.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları, 2011.
- Rejepova, Arazgül. *Timurlarda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
- Roemer, Hans R. "Timurlular". *İA*. C.12/1. İstanbul: MEB Yayınları, 1979: 346-376.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992.
- Şerefüddin Ali Yazdi. *Emir Timur (Zafername)*. (çev. D. Ahsen Batur) İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Tacı's-Selmâni. *Tarihnâme*. (çev. İsmail Aka) Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Fatih. "Şia'da Kerbela Mateminin Ortaya Çıkışı ve Eski İnan Kültürüyle İlişkisi". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* I. Sivas: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010: 501-509.
- Türkmen, Fikret. "Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayî İle İlgili Yaratmalar". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi* IV/1, (Bahar 2002): 25-35.
- Uludağ, Süleyman. "Ağıt". *DİA*. C. I Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Ünver, Günay ve Güngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2015.
- Yalçın, Alemdar. *Benim Devletim Tüzükat-ı Timürin ve Cengiz Yasası Timur Doğu Devlet Yapılarına Giriş I*. İstanbul: Fetih Yayınevi, 1974.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. (çev. Ayşegül Çakan) İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- Yücel, Yaşar. *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.